

ΝΕΑ ΕΣΤΙΑ

ΔΙΕΥΘΥΝΤΗΣ: ΠΕΤΡΟΣ ΧΑΡΗΣ

ΤΟΜΟΣ ΕΙΚΟΣΤΟΣ ΤΕΤΑΡΤΟΣ

ΙΟΥΛΙΟΣ — ΔΕΚΕΜΒΡΙΟΣ

1938

ΙΩΑΝΝΗΣ Δ. ΚΟΛΛΑΡΟΣ & ΣΙΑ Α. Ε.
ΒΙΒΛΙΟΠΩΛΕΙΟΝ ΤΗΣ «ΕΣΤΙΑΣ»
46 — ΟΔΟΣ ΣΤΑΔΙΟΥ — 46
ΑΘΗΝΑΙ

ΕΣΤΙΑ 2008

Η ΜΑΓΙΚΗ ΓΝΩΣΗ ΚΑΙ Ο ΠΑΠΑΔΙΑΜΑΝΤΗΣ*

§ 1. Υπάρχουν λογικοί τρόποι σέ όλους γνωστοί για την οργάνωση της σκέψης μας και για την κατάκτηση του νοήματος που ζητούμε. Η φιλοσοφία και η επιστήμη κάνουν χρήση των τρόπων αυτών.

Αλλά παρατηρούμε εύθως από την αρχή, ότι η λογική δεν εξαντλεί τελικά τη γνώση. Ας θυμηθούμε τον Πλάτωνα, που οργανώνοντας λογικά το θέμα των Διαλόγων του, φτάνει κάποτε στην ανάγκη μιας ολοκληρωμένης αλήθειας, και αυτή η ολοκληρωμένη αλήθεια του προσφέρεται μέσ' από το Μῦθο. Ο Πλάτων μεταχειρίζεται και το Μῦθο. Μ' αυτόν ἐγγίζει τὰ ὕψη τῶν αἰώνιων ἰδεῶν. Γενικά, μια φιλοσοφική οικοδόμηση, ἄξια τοῦ ὀνόματός της, προεκτείνει τὰ νοητικά στοιχεία με κείνα τὰ ἄλλα, που ἐνῶ για τὸν καθαρὸ ρασιοναλιστὴ τὴ συσκοτίζουν, για κείνον που σκέπτεται πιὸ ἀνοιχτά, ἀποτελοῦν ὄλη τὴν πρωτοτυπία, τὸ ὕψος, τὴν εὐρύτητα τῆς προοπτικῆς, τὴ θερμὴ τῆς ἄλλως κατάψυχρης περιοχῆς τοῦ Λόγου. Κάθε ἀληθινὴ φιλοσοφικὴ σύνθεση εἶναι ἓνα δράμα διανοητικὸ γεμάτο ἀπὸ πόθους, ὄνειρα, πάθη, πίστη, συναίσθημα, φαντασία. Αὐτὰ ὅλα δὲν εἶναι δεδομένα παρασιτικά, ἀλλὰ ἀκριβῶς ἀποτελοῦν διαφόρους τρόπους γνώσεως.

Πολλοὶ ἐνασμενίζονται νὰ ὀνομάζουν τὴ λογικὴ γνώση «νεώτερο καὶ πιὸ ἐξελιγμένο τρόπο διανοητικῆς ἐργασίας», δίνοντας τὴν ἔκφραση αὐτὴ ὄχι ἀπλῶς μιᾶς κατηγορικῆς ἔννοια, μὰ καὶ μιᾶς σημασίας ἀνωτερότητας ἀπέναντι στοῦ καθετί, που δὲν εἶναι ἡ διάνοια. Μὰ ἐγὼ πιστεύω, με ἄλλους μαζί, ὅτι, α') τὸ περισσότερο μέρος τῆς ἀνθρώπινης γνώσεως πηγάζει ἀπὸ παράγοντες ἐξωλογικούς, β') τὸ ὑψηλότερο μέρος τῆς ἀνθρώπινης γνώσεως πηγάζει. Γι' αὐτὸ ἡ λογικὴ διάνοηση δὲ μοῦ εἶναι ἀρκετὴ καὶ ἐπαναστρέφω — καθυστερημένος; — στοὺς παλιούς, στοὺς ἐξωλογικούς, στοὺς πρωτόγονους καὶ μαγικούς δρόμους, ἀπὸ τοὺς ὁποίους περιμένω μιᾶς ολοκληρω-

μένη γνώση τῆς ζωῆς κ' ἓναν καλλίτερο ἑαυτό μου.

§ 2. Σήμερα μπορῶ νὰ μιλήσω για τὸν Παπαδιαμάντη. Κανένας Ἕλληνας διανοούμενος δὲν ὑπῆρξε τόσο ξένος πρὸς τὴ διαλεκτικὴ σκέψη, ὅσο αὐτός. Για μιᾶ ἀρτιώτερη γνώση καὶ για μιᾶ πληρέστερη εἰκόνα τοῦ ἑαυτοῦ του, πορεύτηκε τοὺς δρόμους τοὺς μαγικούς. Σ' ἐλάχιστα μέρη τοῦ ἔργου του «διανοήθηκε» παντοῦ σχεδὸν ἔνωσε μέσ' ἀπὸ μιᾶ εἰκόνα προβληθεῖσα ἀπὸ τὴ φαντασία καὶ τὴν ἀνάμνηση, καὶ πρὸ παντός πλημμυρισμένη ἀπὸ συναίσθημα ἀγάπης, ἀπὸ δέος, ἀπὸ ἀγωνία. Ζήτησε νὰ γνωρίσει τὴ ζωὴ διὰ μέσου αὐτῆς τῆς εἰκόνας, τῆς γεμάτης ἀπὸ στοιχεῖα ἐξωλογικά, μὴ ἀναλύσιμα με τὴ διάνοια, διὰ μέσου αὐτῆς τῆς ἴδιας τῆς ζωῆς μετατοπισμένης στὴν αἰσθητικὴ σφαῖρα. Ἐγνώρισε τὴ ζωὴ, διότι τὴ συνέλαβε σ' ὄλη τὴ ζωτικὴ ὀλοκλήρωσή της.

Ἡ σκέψη τοῦ Παπαδιαμάντη εἶναι μυθολογικὴ, ὀλοκληρωτικὴ, μαγικὴ.

§ 3. Ἡ πρώτη πηγὴ τῆς μαγικῆς αὐτῆς σκέψεως εἶναι τὸ ἔνστικτο. Τὸ ἔνστικτο μιλάει με τις εἰκόνας τοῦ Ὀνείρου. Με τὸ ὄνειρο λυμένο καὶ ἐξηγημένο γνωρίζουμε τοὺς ἐνστικτώδεις πόθους μας. Ἐλάχιστα τὸ χρησιμοποίησε ὁ Παπαδιαμάντης. Μ' αὐτὴ τὴ σκοτεινὴ γλῶσσα τοῦ Ὑπνου μίλησαν περισσότερο οἱ Γερμανοὶ ρομαντικοί: Haeiderlin, Jean-Paul, Novalis, Tieck, Arnim κλπ.

§ 4. Τὸ ἀντίθετο πρὸς τὸ Ὀνειρο εἶναι ἡ Ἐγρήγορη. Μετάβαση ἀπὸ τὸ Ὀνειρο πρὸς τὴν Ἐγρήγορη ἀποτελεῖ ἡ Τέχνη. Ἡ Τέχνη ποτὲ δὲν εἶναι πλήρης συνείδηση καὶ διαύγεια, φῶς. Ὅλα τὰ ἀ-λογικά στοιχεία: πόθοι, συναίσθημα, φαντασία, πίστη, θαῦμα, ἀνάμνηση, ὄνειροπόληση κλπ., ποιμαινόμενα ἀπὸ τὴ λογικὴ, συνθέτουν τὴν Τέχνη. Ἡ Τέχνη εἶναι ἓνα κρᾶμα ἀπὸ τὸ σκοτεινὸ καὶ τὸ φωτεινὸ, ἀπὸ τὸ μὴ λογικὸ καὶ τὸ λογικὸ, εἶναι τὸ μισόφωτο. Εἶναι ἀκόμη ἓνα κρᾶμα ἀπὸ Ζωὴ καὶ ἀπὸ Ὀνειρο, μιᾶ ζωὴ ξελαφρωμένη ἀπὸ τὸ βᾶ-

(*) Ἀπὸ τὴ μελέτη μου, που ἐτοιμάζεται, για τὸν Παπαδιαμάντη.

ρος της καὶ μεταθεμένη στὸ ὄνειρο. Ἡ Τέχνη, τέλος, εἶναι μιὰ ἔντονη βίωση τῆς ζωῆς καὶ μιὰ γνῶση ὀλοκληρωτικὴ μὲ μέσο τὴν εἰκόνα ποὺ ἐγκλείει τὴν ἔντονη ζωή.

Ἡ γνῶση ποὺ μᾶς φέρνει ἡ Τέχνη εἶναι *χρησμεκὴ*. Ὅπως τ' ὄνειρο, ὅπως ὁ χρησμός, ἔτσι καὶ ἡ Τέχνη εἶναι μιὰ γνῶση ποὺ ἀπαιτεῖ τὴν ἀποκαλυπτικὴ συμμετοχὴ μας. Ποτέ ἕνας χρησμός δὲν εἶναι αὐτὸ ποὺ λέγεται· ἀλίμονο στὸ ἔργο τέχνης ποὺ ὁμολογεῖ τὰ πάντα.

Ἡ Τέχνη εἶναι ἕνα ὄνειρο ποὺ διαρκεῖ λίγο, σὰν ἕνας μαγικὸς καθρέφτης ποὺ φέρνουμε μπροστὰ μας γιὰ ν' ἀντικρύσουμε συνοπτικά, δυνατὰ καὶ οὐσιαστικά τὴ ζωή. Τὰ ἔργα τοῦ Παπαδιαμάντη εἶναι ἕνας τέτοιος καθρέφτης.

§ 5. Ὅμως ὑπάρχει καὶ κάποιον ἄλλο ὄνειρο, ποὺ δὲν ἀπομακρύνεται ποτέ ἀπὸ μπροστὰ μας. Εἶναι ἐκεῖνο τὸ «Ξυπνόνειρο», ὅπου ἔχουμε μορφώσει καὶ προβάλλει τὸν ἑαυτὸ μας ἀνώτερο, καλύτερο, ἀλλιώτικο, ἢ ὅπου ἔχουμε τοποθετήσῃ τοὺς φόβους μας γιὰ μιὰ κατάσταση πιθανή, ποὺ δὲ μᾶς ἀφήνει νὰ ἡσυχάσουμε. Κατ' αὐτὸν τὸν τρόπο, μεταθέτοντας τὸν ἑαυτὸ μας σ' ἕνα εὐκταῖο ἢ ἀπευκταῖο εἶδωλο, ξεφεύγουμε ἀπὸ τὸν ἑαυτὸ μας, καὶ παντοῦ ἄλλοῦ ὑπάρχουμε, παρά ὅπου ὑπάρχουμε. Καὶ αὐτὴ ἡ συχνὴ ἔξοδος, τὸ πέταγμα πρὸς καταστάσεις μὴ πραγματικές, καταντάει στὸ τέλος νὰ εἶναι ἡ μόνη ἀληθινή, ἢ μόνιμη κατάστασή μας. Ὑπάρχει τότε μιὰ ἐπείγουσα ἀνάγκη ἐπιστροφῆς. Ἀλλὰ εἶναι φανερό, ὅτι ἐπιστρέφοντας, μετὰ τὴν χρῆση τῶν φτερῶν τοῦ ὄνειρου, δὲ θὰ βροῦμε πιά τὸν παλιὸ ἑαυτὸ μας, ἴσως δὲ θὰ τὸ ἀναγνωρίσουμε.

«*Quidquid luce fuit, tenebris agit*, καὶ ἀντίστροφα ἐπίσης. Ὅ,τι δοκιμάζουμε στὸ ὄνειρο, δοκιμάζοντάς το συχνά, ἀνήκει τέλος στὴ γενικὴ γραμμὴ τῆς ψυχῆς μας σὰ νὰ ἦταν κάτι πραγματικὰ βιωμένο. Χάρη στ' ὄνειρό μας, εἴμαστε πιὸ πλούσιοι ἢ πιὸ φτωχοί, ἔχουμε μιὰ ἀνάγκη περισσότερο ἢ λιγώτερο, καὶ τέλος, μέρα μεσημέρι, καὶ μάλιστα στὶς στιγμὲς τὶς πιὸ διαυγεῖς τοῦ πνεύματός μας, κυβερνιόμαστε κάπως ἀπὸ τὶς συνήθειες τῶν ὄνειρων μας»⁽¹⁾.

Καὶ ἀκριβῶς ὁ Παπαδιαμάντης τόσο πολὺ κυβερνήθηκε ἀπὸ τὴ συνήθεια τοῦ ὄνειρου του. Ζώντας στὴν Ἀθήνα, ἀνακαλοῦσε διαρκῶς τὸ νησί ὅπου ἔζησε τὰ παιδικὰ του χρόνια, ἢ καλύτερα πετοῦσε πρὸς τὰ ἐκεῖ «ὄνοῦς μου εἶναι στὰ ψηλῶματα», ἔλεγε. Ἡ ἀληθινὴ ζωὴ του ἦταν ἐκεῖ, ποὺ τὸν εἶχε μεταθέσει τ' ὄνειρο. Ἡ ρεαλιστικὴ ζωὴ του στὴν Ἀθήνα δὲν ἀξίζε, ἦταν μιὰ συνήθεια. Καὶ ὅ,τι ἀξίζε ἀπὸ τὸν Ἀθηναῖο Παπαδιαμάντη, ἦταν νὰ ἀναδημιουργήσῃ

τὴ Σκιάθου στὸ ξωκλήσι τοῦ Ἁγίου Ἐλισαίου.

Ὁ Παπαδιαμάντης ποτέ, ὡς τὸ τέλος τῆς ζωῆς του, δὲν ἐπέστρεψε ἀπὸ τὸ σκιαθίτικο ὄνειρό του· ἦταν πάντοτε δέκα ὡς εἴκοσι χρονῶ παιδί.

§ 6. Ἀλλὰ ὑπάρχει καὶ μιὰ ἄλλη ὀνειρικὴ κατάσταση, ποὺ δὲ διχάζει ἀπλῶς τὸν ἄνθρωπο, ἀλλὰ τὸν πολλαπλασιάζει καλειδοσκοπικά. Εἶναι ἡ Ὑπόκριση. Ὅλοι οἱ ἄνθρωποι εἴμαστε λίγο πολὺ ὑποκείμενα τῆς Ὑπόκρισης. Εἴμαστε ἡθοποιοί. Ὑπάρχει μιὰ διάθεση μέσα μας, νὰ ὑποδυθούμε ὅλες τὶς πιθανότητες τοῦ ἑαυτοῦ μας, νὰ ἐνδυθούμε ὅλες τὶς μορφές τῶν σκοτεινῶν καὶ τῶν φωτεινῶν μας ὄνειρων. Ὁ Ὀθέλλος, ὁ Ἰάγος, ἡ Δεισδαίμονα εἶναι εἰκόνες τῆς καλειδοσκοπικῆς ἐπανάληψης τοῦ ἑαυτοῦ μας.

Μὰ σὲ λίγους ἄνθρώπους φτάνει τὸ ἔνστικτο τῆς ἡθοποιίας νὰ ἀναστήσῃ μπροστὰ τους μορφές ὀλοκληρωμένες καὶ σταθερές. Μόνο στοὺς καλλιτέχνες. Μὰ οἱ μέτριοι συγγραφεῖς ἕνα μόνο πρόσωπο μποροῦν νὰ ἐμφανίσουν, καὶ αὐτὸ θὰ εἶναι ἀπλὴ τροποποίηση τοῦ ἑαυτοῦ τους.

Ἄν λυρικός εἶναι ἐκεῖνος ὁ συγγραφέας, ποὺ δὲν κατορθώνει νὰ βγῆ ἀπὸ τὸν ἑαυτὸ του παρά σὲ μιὰ μεγέθυνση ἢ σμίκρυνσή του· ἂν πεζογράφος εἶναι ἐκεῖνος ὁ συγγραφέας, ποὺ κατορθώνει νὰ πλάσῃ ἄνθρώπους, ὄντα ξεχωριστὰ ὅσο καὶ βγαλμένα ἀπὸ τὴ σάρκα καὶ τὰ κόκκαλά του, — ὁ Παπαδιαμάντης δὲν εἶναι ὁ ἀνθρωποποιὸς πεζογράφος. Περισσότερο ἀπὸ ὅτι δὲ μπορεῖ νὰ πλάσῃ ἄνθρώπους, δὲν τὸ ἐπιζητεῖ. Διότι, ὅπως στοὺς μεγάλους προδρόμους, ὅπως στὸν Αἰσχύλο, ἔτσι καὶ στὸν Παπαδιαμάντη τὸ ἐνδιαφέρον εἶναι περισσότερο ἐνδιαφέρον καταστάσεων, λυρικό, παρά προσώπων. Καὶ ἡ «Φόνισσα» ἀκόμα δὲ διαφεύγει ἀπὸ τὸν κανόνα αὐτόν, μ' ὅλο τὸ φαινομενικὸ ψυχολογικὸ ὄπλισμό της.

Ἡ γνῶση, ποὺ ἀποκομίζει ὁ Παπαδιαμάντης μέσ' ἀπὸ ἕνα μυθικὸ πολλαπλασιασμό τοῦ ἑαυτοῦ του, δὲν εἶναι ἀρκετὰ πλούσια.

§ 7. Πολλὲς φορές ἡ πολύθυρη αὐτὴ ἔξοδος δὲν εἶναι ἀρκετὰ ὀριστικὴ καὶ ὁ ἄνθρωπος μένει στὸ στάδιο τῆς κυμαινόμενης ἀναποφασιστικότητας. Ἡ ψυχὴ δὲν καταφεύγει νὰ ἐγκλεισθῆ ὀριστικὰ κάπου, ἀλλὰ τρικυμίζεται μέσα σὲ ἀντιφατικὲς καὶ ἐπάλληλες καὶ ἀλληλοδιάδοχες εἰκόνες. Καὶ ἡ ἀταχτὴ αὐτὴ κίνηση ἀποτελεῖ τὴν Ὀνειροπόληση ἢ τὸ Ρεμβασμό.

Ἡ ὀνειροπόληση εἶναι παιγνίδι μὲ ὄνειρα. Τὰ ὄνειρα παίζουν μαζί μας, ὅπως παίζουμε κ' ἐμεῖς μ' αὐτά. Μὲ τὴν ὀνειροπόληση γίνεται κάτι σὰ μὲ τὴ ζωὴ τοῦ παιδιοῦ, ποὺ μπλέκεται μὲ τ' ὄνειρο. Ἀπ' αὐτὴ τὴν ἀποψη, ὁ λογοτέχνης εἶναι σὰν ἕνα μεγάλο παιδί, καὶ χωρὶς αὐτὴ τὴν παιδικότητα, δὲ μπορεῖ νὰ εἶναι λογοτέχνης. Ἡ λο-

(1) Nietzsche, «Πέραν τοῦ Ἁγαθοῦ καὶ τοῦ Κακοῦ».

γοτεχνία εἶναι κάτι πρὸς πέρα ἀπὸ τὸ λογοτέχνη: φέρνει σ' ἓνα βαθμὸ συνείδησης πρὸς ξεκάθαρη αὐτὸ τὸ διαρκὲς ἐσωτερικὸ ὄνειρο.

Ἡ ἀξία αὐτῆς τῆς ὀνειροπόλησης εἶναι ὅτι παρασκευάζει ὄλους τοὺς νέους καὶ γόνιμους συνδυασμούς. Θὰ εἶχαμε τέχνη ἄραγε, ἂν δὲν ὀνειροπολούσαμε; Αὐτὴ ἀξίζει ἀκόμα, γιατί συμπληρώνει τὴ ζωὴ: εἶναι ἡ κατάληξη τῶν ἀπωθημένων τάσεων. Κάποτε, βέβαια, ἡ ὀνειροπόληση ἀπορροφᾷ τὴ ζωὴ καὶ τὴ φθείρει (H. Delacroix), ροκανίζει τὸ πραγματικόν, τὸ καταπίνει, ἀλλὰ συχνά εἶναι δημιουργία, καταλήγει στὴ δημιουργία.

Μέσ' ἀπὸ τὴν ὀνειροπόληση βγαίνει α') μιὰ ἀταχτὴ «ἐκφράση» καὶ β') μιὰ διαρκὴς κατασκευὴ εὐθραύστων καὶ ἀλληλοδιαδόχων μύθων. Ἡ ὀνειροπόληση φτάνει ἔτσι στὸ κατῶφλι τοῦ παραληρήματος καὶ τῆς μυθομανίας, ὅμως δὲν εἶναι οὔτε παραλήρημα οὔτε μυθομανία. Ὁ ὀνειροπόλος γεννάει μπλεγμένους μύθους, πού τοὺς ταχτοποιεῖ ἢ διάνοια, ἢ ξεπλέκει ἐσωτερικοὺς μονολόγους. «Ὁ κανονικὸς ὀνειροπόλος ἀγνοεῖ τὴν ἀντικειμενικὴ μυθοποίησιν καὶ τὴ δημιουργία ἐξωτερικῶν γεγονότων καὶ τὴν προσπάθειαν νὰ ἐπιβάλη τὸ ὄνειρό του στὴν κοινωνικὴ ὁμάδα» (1).

Αὐτὸ τὸ τελευταῖο ἀξίζει νὰ τονισθῇ: ὁ ὀνειροπόλος μυθοποιεῖ ἢ ἐκφράζει μόνον τὸν ἑαυτὸ του. Αὐτὸ κάνει ὁ Παπαδιαμάντης, — ἐξω ἀπὸ τὰ ἱστορικὰ μυθιστορήματά του, πού τάγραψε ἀκολουθώντας τὴ μόδα, — καὶ στὰ πρὸς ἀνεκδοτικά του ἀντικειμενικὰ πεζογραφήματα θὰ τὸν βροῦμε κάπου, χωρὶς νὰ ψάξουμε καὶ πολὺ.

Παραδινόμενος στὸν κλυδωνισμό τῆς ὀνειροπόλησης, μᾶς ἔδωσε τὸ «Ρεμβασμὸ τοῦ Δεκαπενταύγουστου». Προχωρώντας πρὸς τὸ μῦθος, πού δὲν εἶναι παρὰ νεφελωματικὸ ὀνειροπόλημα, ἔγραψε τὰ πεζογραφήματα: «Τὰ ρόδιν' ἀκρογιάλια», «Ὁλόγυρα στὴ λίμνη», «Ἀμαρτίας φάντασμα», «Τ' ἀστεράκι», «Τὰ δαιμόνια στὸ ρέμα», «Ἡ Φαρμακολύτρια», «Ἰπὸ τὴν βασιλικὴν δρῦν», ὅπου μέσ' ἀπὸ μιὰ μαγικὴ πρόζα ξετυλίγει ἀτομικὰ περιστατικὰ κυρίως τῆς ἐρωτικῆς τοῦ ζωῆς, πού περνάει ἀπὸ τὸ συμβολισμό ὡς τὸν αἰσθησιασμό. Ἐγραψε ἀκόμη τὰ πεζογραφήματα: «Τὸ μυρολόγι τῆς φώκιας», «Ἐρωτας στὰ χιόνια», «Ἐρως - ἠρως», «Ἐρμὸ μνήμα», «Ἡ Πειοικιλμένη», «Ὁ νεκρὸς ταξιδιώτης», ὅπου τὸ ἀτομικὸ ὀνειροπόλημα διαποτίζει τὴν ἀντικειμενικὴν ζωὴ σὰ συναισθηματὸν ἀπέναντι στὸν ἔρωτα καὶ τὸ θάνατο.

Καὶ πρὸς πέρα φτάνει ὁ Παπαδιαμάντης στὸ στρογγυλεμένο πεζογράφημα, ὅπου τὸ ὀνειροπόλημά του ἔχει πάρει μιὰ μορφή κλασικὴ, ὅπως στὴ «Φόνισσα», στὴ «Νοσταλγὸ», στὸ «Ὀνειρο στὸ κύμα», «Ἰπὸ

τὴν βασιλικὴν δρῦν», τὰ καλύτερα πεζογραφήματά του.

Ὅπως καὶ ἂν εἶναι, ὁ Παπαδιαμάντης εἰσδύει πάντοτε μ' ἓναν τρόπο ὁποιοδήποτε, καὶ στὰ ἀντικειμενικώτερα ἔργα του, ὅχι σὰ γενικὴ ἰδιοσυγκρασία, ἀλλὰ σὰ μιὰ χαρακτηριστικὴ ἰδιαιτερότητα. Μὰ ἐδῶ πρέπει νὰ ἐπαναληφθῇ τελικὰ ὅτι ποτὲ δὲ ζήτησε νὰ δώσῃ στὸν ἀναγνώστη παρὰ μιὰ ἐντονη ζωὴ καὶ δὲν ἐπεδίωξε νὰ ἐπιβάλη στὴν κοινωνικὴ ὁμάδα τ' ὄνειρό του.

Κάποτε, εἶναι ἀλήθεια, φαίνεται νὰ ζητᾷ νὰ ἐπιβάλη κάποιες ἰδέες τοῦ κοινωνικῆς, θρησκευτικῆς, ἐθνικῆς, ὅπως στὰ πεζογραφήματά του «Ὁ καλόγερος», «Οἱ χαλασοχώρηδες», «Ὁ πολιτισμὸς εἰς τὸ χωρίον», «Ὁ λαμπριάτικος ψάλτης», «Ἡ τύχη ἀπ' τὴν Ἀμέρিকা», «Οἱ λίρες τοῦ Ζάχου», «Τὰ δύο τέρατα», ἀλλὰ ἐκεῖ ἀκριβῶς εἶναι πού πέφτει καλλιτεχνικά. Διότι ὅ,τι λέει γιὰ τὴ θρησκεία ἢ τὸ ἔθνος, γιὰ τὸν εὐρωπαϊκὸ πολιτισμὸ ἢ γιὰ τὰ ἠθη μας τὰ πολιτικὰ ἢ τὰ κοινωνικὰ, τὰ ἐκφράζει μὲ τίς ἔννοιες μᾶλλον ἢ μὲ μιὰ φανερὴ καθυπόταξιν τῆς τέχνης σὲ τέρατα ξένα πρὸς αὐτήν, καὶ ὅχι μέσ' ἀπὸ μιὰ ὑποβλητικὴ εἰκόνα, πού πύκνωσε, ἀνύποπτα καὶ ἀσύνειδα, τὸ ἐθνικὸ ἢ θρησκευτικὸ ὀνειροπόλημά του.

Κάποτε, ἀκόμη, φαίνεται ὁ Παπαδιαμάντης ν' ἀποβλέπει στὴν ἀνθρώπινη δυστυχία, ὅπως στὰ πεζογραφήματα «Ἡ Μαυρομαντηλοῦ», «Ἡ Ὑπηρέτρα», «Ἡ σταχτομαζώχτρα», «Ἐρωτας στὰ χιόνια», «Τὸ σπιτάκι στὸ λιβάδι», «Ἡ συντέκνισσα», «Ἡ φωνὴ τοῦ δράκου», «Μὲ τὸν πεζόβολο». Ἐκεῖνο πού μπορεῖ νὰ εἰπωθῇ θετικά, εἶναι ὅτι ὁ Παπαδιαμάντης δὲ ζητᾷ νὰ ἐπιβάλη τὴ συμπάθειά μας πρὸς τοὺς ταπεινοὺς καὶ καταφρονημένους πού περιγράφει, σὰ μιὰ πολιτικὴ σκέψη, ἀλλὰ ἀπὸ μιὰ ἀπλὴ καὶ πηγαία συμπάθεια πρὸς τὸν ἄνθρωπο, σὰ μιὰ ὀνειροπόλησιν τῆς δύστυχης καὶ ταπεινῆς ζωῆς κρυσταλλωμένη σὲ μορφῆς καὶ περιστατικὰ.

§ 8. Μαγικὴ ἀκόμη εἶναι καὶ ἡ σκέψη πού ἀπορρέει ἀπὸ τίς καταστάσεις πού ὀνομάζουμε ἀγνάντεμα καὶ ἡ διάχυση.

Ἡ πρώτη καὶ κύρια ψυχικὴ στάσις τοῦ Παπαδιαμάντη εἶναι τὸ ἀνακλητικὸ ὀνειροπόλημα καὶ τὸ ξυπνόνειρο. Ἡ δευτέρη, ἐπίσης κύρια ψυχικὴ τοῦ στάσις, εἶναι τὸ ἀγνάντεμα. Ἀγνάντεμα εἶναι ἡ ἔνωσή μας μὲ τὴ φύσιν, ἡ ἐξοδὸ ἀπὸ τὸν ἑαυτὸ μας καὶ ἡ μετάθεσή μας στὸ φυσικὸ ἀντικείμενον, ἀλλὰ καὶ ὁ πλουτισμὸς τοῦ φυσικοῦ ἀντικειμένου μὲ ὄλο τὸ φόρτο τοῦ συναισθηματος πού μᾶς κατέχει. Ἐνα πλοῖο πού φεύγει, ἓνας βράχος πού ἀντικρύζουμε, γεμίζουν ἀπὸ τὸν ἑαυτὸ μας καὶ δὲν ξέρουμε ἂν ἐκεῖνο πού βλέπουμε εἶναι μελαγχολικὸ ἢ χαρούμενον, ἢ ἐμεῖς οἱ ἴδιοι. Τὸ ἀγνάντεμα μᾶς δίνει αὐτὴ τὴ ζωντανὴ ἐπαφὴ μὲ τὰ πράγματα, τὴ μόνη δυνατὴ.

(1) H. Delacroix, «Ψυχολογία τῆς τέχνης».

«Πρέπει νὰ ἐμψυχώσουμε τὸν κόσμον γιὰ νὰ τὸν αἰστανθοῦμε.» Ἀγναντεύω κάτι, σημαίνει τὸ μισῶ ἢ τὸ ἀγαπῶ, τὸ συνδέω μὲ τὴ ζωὴ μου. Μόνον ὅ,τι ἀγαπῶ ἢ ὅ,τι μισῶ (πού εἶναι τὸ ἴδιο) ὑπάρχει.

Τὸ ἀγνάντεμα εἶναι μιὰ θεὰ δημιουργική, ὅπως τὸ ὄνειροπόλημα. Ὁνειροπολῶ καὶ ἀγναντεύω σημαίνει ἔρχομαι σὲ ἐπαφὴ μὲ τὸν ἔσω καὶ τὸν ἔξω κόσμον, γιὰ νὰ τὸν γνωρίσω. Εἶναι δυὸ μορφές τῆς μαγικῆς γνώσης. Ὁ Παπαδιαμάντης εἶναι ὁ κατ' ἔξοχὴν ὄνειροπόλος καὶ ἀγναντευτὴς συγγραφέας. Ἐρχεται σὲ μιὰ συγκινημένη συνάφεια μὲ τὸν ἐσωτερικὸ τοῦ κόσμου καὶ τὴ Φύση. Συνομιλεῖ μὲ τὴ Φύση ἀγναντεύοντάς την. Καὶ ἡ περιγραφή τῆς Φύσεως εἶναι περιγραφή τῶν συναισθημάτων του.

Βαθύτατη εἶναι ἡ ἀγάπη του πρὸς τὴ Φύση. Ἴδου μιὰ ἀγάπη μὲ βιβλικὴ προοπτική:

Καὶ ἂν μαζί σου ὑπερβῶ τὰ νέφη
 κ' εἰς τοῦ Θεοῦ ἡ χεὶρ σου ἂν μὲ φέρη,
 τὸ πνεῦμα μου ὀπίσω ἐπιστρέφει
 καὶ θεάτης τῆς γῆς νὰ μένη χαίρει...

§ 9. Ἡ διάχυση εἶναι ἕνας ἄλλος τρόπος νὰ σκορπίσουμε τὸν ἑαυτό μας σὲ κάτι ἀκαθόριστο καὶ μουσικὸ καὶ νὰ μετουσιώσουμε τὸ εἶναι μας σ' αὐτὴ τὴν ἀσύλληπτη οὐσία, πού εἶναι π.χ. ἡ κατασταλαγμένη γλυκεῖα μελαγχολία πού μᾶς κυριεύει, ὅταν μαζί μὲ τὸν Παπαδιαμάντη γυρίσουμε τὰ «Ρόδινα ἄκρογιαλῖα» τῆς Σκιάθου ἢ ὅταν μαζί μὲ τὴ Λαλῶ (!) λικνιζόμαστε ἀνάμεσα στὸ πραγματικὸ καὶ τὸ ὄνειρομένο, ἢ ὅταν ὀλισθαίνουμε πρὸς τ' ὄνειρό μας διαπλέοντας μὲ μιὰ βάρκα τὴν ὑγρὴ θάλασσα κάτω ἀπὸ τὸ λευκὸ φῶς τῆς πανσελήνου, πού δ-δεύει κι' αὐτὴ μαζί μας ἐκεῖ, πρὸς τὰ νοσταλγημένα ψηλῶματα. Τότε γίνεται μιὰ μεταμόρφωση τοῦ ἑαυτοῦ μας. Ἀκινήτωντας, ἐκχέουμε τὸν ἑαυτό μας σὰν κάποια μυρουδιά τοῦ δειλινοῦ ἢ σὰν ἕνα χρῶμα πού ἔχει ροδίσει τὴ θάλασσα καὶ τὸ περιγιάλι, ἢ σὰ μιὰ ἀργυρὴ σκόνη πού τινάζουν τ' ἄστρα στὸ τρεμοσβύσιμό τους, ἢ λικνιζόμαστε μέσα σὲ μιὰ βάρκα, ἐνῶ ὅλα λικνίζονται γύρω μας, ἡ θάλασσα, ἡ ἀκρογιαλιά, τὰ πέρα βουνά. Μόλις αἰσθανόμαστε ὅτι ὑπάρχομε, καὶ αὐτὴ ἡ ἡμισυνειδησία, ὅμοια μὲ τὴν αὐταπάτη τῆς τέχνης, μᾶς μεταβάλλει σ' ἕνα ἀνύπαρχτο ἔργο τέχνης, ὅπου ἕνα ἀντικείμενο τοῦ πίνακος, ἕνας ἄνθρωπος ἀπὸ κεῖ μέσα, εἶναι ζωγραφιστὸς μαζί καὶ ζωντανός...

§ 10. Πηγὴ τῆς μαγικῆς γνώσης εἶναι ἀκόμα ὁ θαυμασμός. Ὅπως τίποτε δὲ μπορούμε νὰ γνωρίσουμε, ἂν δὲν τὸ ἀγαπήσουμε. Ἔτσι πολὺ βαθύτερα θὰ γνωρίσουμε κάτι μὲ τὸ θαυμασμό. Ἄν ἡ λογικὴ γνώση στηρίζεται στὸ νόμον $1+1=2$, ἡ μαγικὴ

γνώση στηρίζεται στὸ νόμον $1+1=1$ δηλ. στὴν ἔνωση, τὴν ἀπόλυτη ἀγάπη, τὴν ἐνότητα. Τέτοια ἡ γνώση πού ἔρχεται ἀπὸ τὸ θαυμασμό. Ὁ θαυμασμός εἶναι ἐκεῖνο τὸ κάτι, πού μᾶς συνδέει πρὸς τὸ βιολογικὸ ὠραῖο (τὴν παλληκαριά), τὸ ἠθικὸ ὠραῖο (τὸ ὑψηλὸ), τὸ δυναμικὸ ὠραῖο (τὸ μεγαλόπρεπο). Τὸν Παπαδιαμάντη, ὁ θαυμασμός του τὸν συνδέει περισσότερο πρὸς ὅ,τι εἶναι δυναμικὸ ὠραῖο: τὸν ταῦρο τοῦ Θεοδόση, τὸ δεῖνα ἀρχοντοχωριάτη, ἐκεῖνο τὸν ἀπόκρημνο βράχο.

Ἄλλὰ αὐτὸ εἶναι ὡς ἕνα μέρος σωστό. Διότι μιὰ μεγαλύτερη προσοχὴ μᾶς ἀποκαλύπτει πῶς ὁ Παπαδιαμάντης, πού μπορεῖ νὰ θαυμάσῃ κάτι τὸ ἀψυχο ἢ ἀσύνειδο, ὅπως τὴ φύση, τὸ ζῶο, ὁ ἴδιος, ὅταν πρόκειται γιὰ τὸν ἄνθρωπο, σπεύδει νὰ σκοτώσῃ τὸ αἶσθημα καταπλήξεως καὶ καθυποτάξεως πού δημιουργεῖ ὁ θαυμασμός του γιὰ τὸν ἄνθρωπο, μ' ἕνα ἄλλο αἶσθημα, πού εἶναι ἡ εἰρωνεία! Παρατήρησα, ὅτι κάθε ἐπικὴ μεγένθυση πού ἀφορᾷ τὸν ἄνθρωπο, ὁ Παπαδιαμάντης τὴ σκοτώνει μὲ κάποια μικρὴ παραποίηση, μὲ λίγη σάτυρα, λίγο χιούμορ. Μόλις κάποια μορφή τείνει νὰ πάρῃ κάποιο ὕψος, τὴν κατεβάζει μὲ τὸ χαρακτηριστικὸ τοῦ μισοχαμόγελο. Ἡ διαπίστωση αὐτὴ δὲν ἀναιρεῖται καθόλου ἀπὸ τὴ στάση πού παίρνει πρὸς τὴ «Φόνισσα», τὴ Φραγκογιαννοῦ. Διότι ἐκεῖνη τὴ χαρακτηρίζει μιὰ δύναμη ἄλλου ποιοῦ, ἡ σατανική.

§ 11. Ὁ ἐνθουσιασμός εἶναι κι' αὐτὸς μιὰ γνώση ἄμεση, μαγικὴ.

Ὁ Παπαδιαμάντης δὲ φαίνεται νὰ κατέχεται, ὅταν γράφῃ, ἀπὸ τὴ σφοδρὴ ἐκεῖνη συγκίνηση μπροστὰ στὸ ὄραμά του, πού τὴν ὀνομάζουμε ποιητικὸ ἐνθουσιασμό. Ὅτε τὸν κατέχει ποτὲ ὁ ἐνθουσιασμός τοῦ προφήτη τοῦ μάντη: ὁ Παπαδιαμάντης ὀραματίζεται τὸ παρελθὸν καὶ ὄχι τὸ μέλλον. Ὅτε ὁ ἥρωϊκὸς ἐνθουσιασμός συνεπῆρε ποτὲ τὴν ψυχὴ του.

Ἐκεῖνο πού γεμίζει τὴν ψυχὴ του, πού τὴ φουντώνει, πού τὴν κάνει ἐνθεη, εἶναι προπάντων ὁ Ἔρωτας, ἕνας ἔρωτας δυνατός ὅσο ἡ φύση, μὰ πάλι κρυμμένος, καλογηρικός, ἄλλοτε καυστικὰ αἰσθησιακός, — μ' ὅλα τὰ σύμβολα, ὅπου προσπαθεῖ νὰ τὸν κρύψῃ, — ἄλλοτε ἀπαλός, τρυφερός, ἀφελής, ἀγγελικός. Ὅ,τι ἀνατρέπει τὸν Παπαδιαμάντη, εἶναι ἡ Ἀγάπη. Ἡ Ἀγάπη πού γίνεται φυσιολατρεία, ἔρωτας, θρησκευτικὴ γοητεία. Ζαλίζεται ὁ ἄνθρωπος, ὅταν ζητήσῃ ἀπὸ ἄλλη πλευρὰ νὰ ἐξηγήσῃ αὐτὴ τὴν ἀντινομία στὸ φυσικὸ τοῦ Παπαδιαμάντη: τὴ χριστιανικότητα καὶ τὸν παγανισμό του. Ὅμως ὅλα χωροῦν στὴν Ἀγάπη.

§ 12. Ὁ Παπαδιαμάντης δημιουργεῖ κάτω ἀπὸ ἕνα ἐρωτικὸ ἐνθουσιασμό, μεταμφιεσμένον ἢ φανερό. Ἄλλὰ δὲ μπορούμε νὰ φαντασθοῦμε τὸν συγγραφέα αὐτὸν ἐξαντλημένο κάτω ἀπὸ ἕνα καὶ μοναδικὸ αἰ-

(1) Βλ. τὸ διήγημα «Ἡ νοσταλγός».

σθημα, ὅσο καὶ ἂν εἶναι αὐτὸ ἓνα αἰσθημα τόσο κεντρικό, ὅσο τὸ ἐρωτικό. Κάτω ἀπὸ τὴ φαινομενική του ἀπλότητα, ὁ Παπαδιαμάντης δίνει διέξοδο σὲ πολυποίκιλα φανερώματα ψυχικά, πού ἀποτελοῦν ἓνα πυκνὸ ψυχικὸ πλέγμα. Αὐτὸ τὸ πλέγμα ἀναζητοῦμε σήμερα στὴ λεπτομέρειά του γιὰ νὰ τὸ ἀναδείξουμε — παράλληλα μὲ τὸ Λόγο — σὰ φορέα γνωστικὸ τῆς ἰδιαίτερης παπαδιαμαντικῆς καὶ γενικώτερα μιᾶς πανανθρώπινης πιὸ ὀλοκληρωμένης γνωσιολογίας.

Ἐπισημαίνεται ὁ Παπαδιαμάντης δημιουργεῖ ἐπίσης πάνω στὴν ἔκσταση. Ἐκσταση θὰ σημαίνει τὴν ἰδιαίτερη κατάσταση τῆς ψυχῆς, πού χαρακτηρίζεται ἀπὸ τὸ ἓνα μέρος ἀπὸ μιᾶ ἀποπροσώπηση τοῦ ἀνθρώπου, μιᾶ λήθη τῆς καθημερινότητος καὶ διάλυση τοῦ ατομικοῦ, καὶ ἀπὸ τὸ ἄλλο μέρος μιᾶ ἔξαρση καὶ εἴσοδος σὲ μιᾶν ἀνώτερη πραγματικότητα, τὴν πραγματικότητα τοῦ ἀπολύτου, τὸ ἀπόλυτο εἶναι (H. Delacroix).

Ὅταν ὁ Παπαδιαμάντης βρίσκεται μέσα σ' ἓνα μισοφωτισμένο ἐρημοκλήσι, παρακολουθεῖ τὴ λειτουργία καὶ ἀντικρύζει ὄλα ἐκεῖνα τὰ θρησκευτικὰ ἀντικείμενα, πρόσωπα, πράξεις, λόγους, εὐδιάκριτα, ξεχωριστά, ἀλλὰ λαβαίνει καὶ μιᾶ διαισθητική, συνολικὴ γνώση τῶν συναισθημάτων καὶ τῶν πραγμάτων τῶν θρησκευτικῶν, πού ἡ ἀκοή καὶ ἡ ὄρασή του συλλέγουν, ὅταν ὑπερθέτη στὸ ὀρισμένο αὐτὸ, τὸ ἀκαθόριστο καὶ γενικὸ αἰσθημα, ὅταν ὁ ἴδιος πέρ' ἀπὸ τὸ ὀρισμένο μετατίθεται στὸ ἀπόλυτο καὶ ζῆ μιᾶ ἰδιοχρωμῆ, « θρησκευτικὴ » ζωή, καὶ ἔχη αὐτοσυνείδηση τῆς ζωῆς αὐτῆς, ὁ Παπαδιαμάντης, λέμε, τότε βρίσκεται σὲ μιᾶ θρησκευτικὴ ἔκσταση, σὲ μιᾶ γνώση ὅτι ὑπάρχει, ὑπερλογικὴ, πού πηγάζει ἀπὸ τὴ θρησκευτικὴ ἔκσταση.

Ὅταν ὁ Παπαδιαμάντης, πέρ' ἀπὸ τὶς ὀρισμένες μορφές τῆς αἰσθητικῆς ζωῆς μέσα σ' ἓνα πεζογράφημά του (πού κατ' αὐτὸν τὸν τρόπο συνθεμένο κατανοεῖται μὲ τὰ μέσα τοῦ ὀρθοῦ λόγου σὰ λεπτομέρεια καὶ παρατήρηση καὶ ἐνδιαφέρον), ὅταν μᾶς προσφέρει ἓνα νέος εἶδος κατανόησης, μιᾶ συνθετικὴ γνώση τοῦ κόσμου, τὸν ὁποῖο φέρνει μπροστά μας, ὑπερθέτοντας τὸ συνθετικὸ καὶ ἀπόλυτο στὴ λεπτομέρεια τῆς πραγματικότητας καὶ δημιουργώντας μιᾶ δευτέρη μουσικὴ πραγματικότητα, τότε ὁ Παπαδιαμάντης δείχνει ὅτι κατέχεται ἀπὸ μιᾶν αἰσθητικὴ ἔκσταση. Διότι προνόμιο μόνο τοῦ λογοτέχνη, πού εἶναι ἰκανὸς γιὰ ἔκσταση αἰσθητικὴ, εἶναι ἡ σύλληψη αὐτοῦ τοῦ εἶδους τῆς ἀρωματικῆς, τῆς αἰθέριας, τῆς μουσικῆς πραγματικότητας, πού ὑπέρκειται στὴν ἄλλη τῆς λεπτομέρειας καὶ τοῦ ὀρισμένου.

Τὰ καλύτερα ἔργα τοῦ Παπαδιαμάντη εἶναι διαποτισμένα ἀπὸ αὐτὴ τὴν ἀτμόσφαιρα, ἀπὸ αὐτὴ τὴν αἰσθητικὴ γοητεία, πού ἔχει τὴν πηγὴ τῆς στὴν ἔκσταση. Εἶναι τὰ

ἴδια ἐκεῖνα ἔργα, πού τ' ἀναφέραμε παραπάνω, τὰ γεννημένα ἀπὸ μιᾶ δημιουργικὴ ὀνειροπόληση. Πολλὰ ἔργα του πηγάζουν ἔτσι ἀπὸ σύνθετες ψυχικὲς ροπές. Ὄρισμένα πάλι πεζογραφήματα τοῦ Παπαδιαμάντη, εἴτε ὀλοκληρὰ εἴτε σὲ κάποιες γωνιές τους, χρυσιζονται ἀπὸ μιᾶ θρησκευτικὴ γοητεία, γέννημα μιᾶς ἐκστατικῆς ὥρας, ὅπως: « Στὸ Χριστό, στὸ Κάστρο », « Στὴν Ἁγ. Ἀναστασιά », « Ἡ Γλυκοφιλοῦσα », « Ἡ ἐξοχικὴ λαμπρή », « Ἡ Πεποικιλμένη », « Τὰ τραγούδια τοῦ Θεοῦ » κλπ.

§ 13. Ἄλλη περιοχὴ μαγικῆς γνώσης λογαριάζουμε τὰ πάθη τὰ ἀνθρώπινα. Ἀφελῆς εἶναι ἡ σκέψη, ὅτι πρέπει νὰ καταστείλουμε καὶ νὰ κατασιγάσουμε τὰ πάθη μας, διότι τάχα ἔχουν κάτι τὸ δαιμονικό, πού πρέπει νὰ νικηθῆ καὶ ν' ἀναγκασθῆ νὰ σιωπήσῃ. Ἄν κανεὶς ἀποφασίσῃ νὰ νεκρώσῃ τὰ πάθη του, εἶναι τὸ ἴδιο σὰ νὰ εὐχηθῆ νὰ γίνῃ φυτὸ. Τὰ πάθη ἀποτελοῦν ἀληθινὴ δύναμη γιὰ τὸν ἀνθρώπο, καὶ τὸ μόνο πού χρειάζεται εἶναι ἡ ἀγωγή καὶ ἡ διοχέτευσή τους σὲ εὐεργετικὲς διεξόδους. Τὸ πάθος εἶναι πλησμονὴ βουλήσεως, εἶναι μιᾶ ἀκατανίκητη βούληση, κάτι σχεδὸν ἄγριο, πού μπορεῖ ὅμως νὰ ἐξευγενισθῆ χωρὶς νὰ χαθῆ ἡ σφοδρότητα πού τὸ χαρακτηρίζει. Καὶ πιστεύω, πὼς τελικὰ εἶναι ἀδύνατο τὰ πάθη νὰ δαμάσθουν χωρὶς νὰ παραμορφώσουμε τὴν ἔννοια « ἀνθρώπος ». Ἀνθρώπος χωρὶς πάθη εἶναι βαρὺς, μέτριος, χαλαρὸς καὶ ἀσήμαντος. Ἡ ζύμωση, ἄλλωστε, πού προκαλοῦν τὰ πάθη, εἶναι ἡ ἀπαραίτητη καὶ αἰώνια ἀντίθεση στὴν τάση τοῦ ἀνθρώπου πρὸς τὸ ἀνώτερο, ἀλλὰ καὶ εἶναι ἓνας τρόπος νὰ δικαιώνεται ὁ ἀγὼνας τοῦ ἀνθρώπου γιὰ τὸ ἀνώτερο, ἀγὼνας πού καθίσταται μάταιος, ὅταν κάθε ἀντίδραση λείπει καὶ ὁ ἀνθρώπος μεταβληθῆ σὲ πρόβατο. Ἡ αἰωνία ἐσωτερικὴ αὐτὴ ἀντινομία τῆς ἀνθρώπινης φύσεως, νὰ ὀρέγεται τὸ ἀνώτερο ἀλλὰ νὰ μὴν τὸ βρίσκει παρά μέσα ἀπὸ τὴν πάλῃ πρὸς τὴ θολούρα καὶ τὴ σκοτεινία τῶν παθῶν, δίνει στὰ πάθη ζωτικὰ δικαιώματα. Ὁ ἀνθρώπος ἔτσι σὰν ἔννοια ὄντος θὰ πάρῃ νόημα ἀπὸ τὴν πάλῃ του γιὰ τὴν ὑπερνίκηση τῶν ἐσωτερικῶν ἐμποδίων καὶ ἀπὸ τὴ γνώση πού λαβαίνει τοῦ ἑαυτοῦ του ζητώντας νὰ ἐπιτύχῃ μέσα του μιᾶν ἀνεπίτευκτη ἐσωτερικὴ συμφωνία. Τὸ « πάθει μάθος », αὐτὸ εἶναι ἡ πιὸ βαθειὰ γνώση, ἡ πιὸ βαθειὰ αὐτογνωσία.

Στὸ ἔργο τοῦ Παπαδιαμάντη δὲ διαγράφεται αὐτὴ ἡ πάλῃ πρὸς κάποιο πάθος γιὰ νὰ κερδηθῆ ἓνα ἀγαθὸ ἀνώτατο. Ὁ Παπαδιαμάντης δὲν εἰκονίζει τὴν ψυχολογικὴ καὶ ἠθικὴ ἀγωνία. Ἐξαίρεση κάνει μόνο στὸ διήγημά του « Ὁ καλόγερος », ὅπου ἀναλύει μιᾶ περίπτωσι θρησκευτικῆς ἀγωνίας. Κατὰ τὰ ἄλλα, ἡ ἀγωνία του εἶναι

μᾶλλον ὀντολογική, ἀφορᾷ τὴν ὑπαρξή μας καὶ τὴ θέση τοῦ ἀνθρώπου στὸν κόσμο, ὅπως στὴ «Φόνισσα», ὅπου τὸ χέρι τὸ ἐγκληματικὸ ὁδηγεῖται ἀπὸ κάποια Μοῖρα σκοτεινὴ καὶ δρᾷ χωρὶς πάλῃ καὶ ἀντίδραση ἠθική.

Ὁ Παπαδιαμάντης δὲν καταπιάνεται μὲ ψυχολογικὲς ἀναλύσεις παθῶν· εἶναι πολὺ ἥσυχος ὁ ἴδιος. Ἡ ἐγκαρτέρηση σκότωσέ μέσα του τὰ δυὸ φοβερὰ ἀνθρώπινα πάθη, τὴ ζήλεια καὶ τὴ φιλοδοξία. Ὁ Παπαδιαμάντης δὲν κέρδισε μεγάλες νίκες, γιατί δὲ στάθηκε ἰκανὸς γιὰ μεγάλους ἀγῶνες παθῶν. Ἐπίστευε ἴσως, ὅτι τὰ πάθη εἶναι δαιμόνια, πού πρέπει ἀντὶ παντός νὰ ἐκβληθοῦν. Ἀλλὰ δὲν ἀγωνίστηκε γι' αὐτό. Ἡ φύση τὸν πρόκανε.

§ 14. Θὰ μιλήσω ἀκόμα γιὰ τὶς ἀναμνήσεις, πού ἀποτελοῦν πηγὴ αὐτογνωσίας γιὰ τὸν Παπαδιαμάντη.

Ὁ Παπαδιαμάντης φέρνει πίσω τὶς κλεμμένες ἀπὸ τὸ χρόνο στιγμὲς ζωῆς. Ἀλλὰ μὲ ποιὸ τρόπο τὶς ἀντικρῶζει λογοτεχνικά; Ἡ ἀπάντηση θὰ εἶναι περισσότερο ξεκάθαρη μέσ' ἀπὸ μιὰ παρένθεση. Θυμώμαστε τὴ στιγμή αὐτὴ τὸν Proust. Ὁ Proust κυνήγησε δυὸ πράγματα στὴ νεότητά του: τὸν ἔρωτα καὶ τὴν κοσμικὴ κοινωνία. Ἀλλὰ ἤρθε στιγμή πού ἀνακάλυψε, πὼς ἔρωτας δὲν ὑπάρχει στὴν πραγματικότητα, πὼς ἔρωτας δὲν εἶναι ἄλλο παρὰ τὰ φαντάσματα πού σβήνουν τῆς εὐαισθησίας μας· ὅπως καὶ ἡ κοινωνία δὲν ὑπάρχει, ἀλλὰ μεταβάλλεται. Μπροστὰ στὸν τρόπο ἀπὸ τὴ ροὴ αὐτὴ, πού δείχνει ὅτι ὁ καιρὸς τῆς ζωῆς εἶναι ἕνας χαμένος καιρὸς, ὁ Proust ἀνακάλυψε κάτι πού τὸν γέμισε ἀπὸ χαρὰ: ὅτι «ἡ αἴσθησις τῶν πραγμάτων, πού ἄλλοτε τὸν ἀφηνάαν ἀδιάφορο ὅταν τὴ δοκίμαζε, τώρα μὲ τὴ μορφή τῶν φευγαλέων ἀναμνήσεων τοῦ δίνει μιὰ ἐντύπωση ἐκστάσεως σχεδὸν μυστικῆς» (R. Fernandez). Καὶ παρακάτω ὁ ἴδιος κριτικὸς γράφει: «Ὁ Proust βρῖσκει στὴν αἰσθητικὴ θεώρηση (ἐννοεῖ τὴν ὀνειροπόλησι) τὸ καθετί, πού εἶχε χάσει στὴ ζωὴ. Καὶ ἡ φροντίδα του νὰ καθηλώσῃ σ' ἕνα ἔργο πού δὲ θὰ λησμονηθῇ αὐτὲς τὶς στιγμὲς τὶς θαυμάσιες, τοῦ φαίνεται, ὅτι ἀξίζει νὰ καταλάβῃ ὅλη τὴν ὑπαρξή μας.» Τὸ νὰ κάνῃ ἕνα ἔργο τέχνης ἀπ' τὶς στιγμὲς τῶν ἀναμνήσεων, φαίνεται στὸν Proust ἕνας τρόπος σωτηρίας ἀπὸ τὴν ὀδυνηρὴ μεταβλητότητα τῶν πραγμάτων. Ἔτσι τὸ βιβλίον του «A la recherche du temps perdu» εἶναι μιὰ καταφυγὴ καὶ μιὰ ἱστορία συνειδήσεως.

Ὁ Παπαδιαμάντης δὲ μᾶς δίνει αὐτὴ τὴ συνειδησιακὴ ἀγωνία τοῦ ἀνθρώπου, πού ἀνακαλύπτει τὸν ἀληθινὸ του δρόμο καὶ τὸ νόημα τῆς ζωῆς μὲ μιὰν ἐπώδυνη ἐσωτερικὴ δοκιμασία. Οἱ ἀναμνήσεις του δὲ μπλέκονται σὲ ψυχολογικὸ πρόβλημα, πηγάζουν ἀπὸ μιὰ ἀνακλητικὴ δύναμη μεγά-

λη καὶ μιὰ νοσταλγία, καὶ ἀποτελοῦν προπάντων τὴν ὀπτικὴ ἀπάτη, τὴν ψευδαισθησιακὴ εἰκόνα, πού ὀρθώνει μπροστὰ του ἡ στέρησις ἢ ἀπόλυτη τῶν πραγμάτων πού ὑπῆρξαν γι' αὐτὸν τὰ πιὸ πολύτιμα. Οἱ ἀναμνήσεις του συνείρονται καὶ ἀνεβαίνουν στὸν ὀρίζοντα τῆς συνειδήσεως του σὰν τὰ μαγικὰ ὄραματα τῶν ὀδοιπόρων τῆς ἐρήμου, μετεωρίζονται στὴν ὀνειροπόλησι καὶ φλογίζονται ἀπὸ μιὰ θρησκευτικὴ ἔκστασις. Διότι δυὸ εἶναι οἱ ἥλιοι τοῦ μεσονυκτίου τῆς ψυχῆς του: ὁ Ἔρως καὶ ἡ Θρησκεία.

Ὅ,τι ὁ Παπαδιαμάντης ἀντλεῖ ἀπὸ τὴν ἀνάμνησι, ἀποτελεῖ μιὰ ποιότητα, πού εἶναι ἀδύνατο νὰ ξαγορασθῇ ἀπ' ὄλο τὸ ἄλλο ἔργο του. Ἀλλὰ πρέπει πάλι νὰ παρατηρηθῇ, ὅτι οἱ ἀνακλητικὲς του εἰκόνες χαρακτηρίζονται ἀπὸ μιὰ μετεωρία, καὶ ὅσο καὶ ἂν εἶναι ἔντονος καὶ ζωηρὸς, δὲν εἰσδύονται ἀπὸ καμμιά σχεδὸν ἀνάλυσι. Δὲν ἀποσύρει, ὅπως ὁ Proust, ὁ Παπαδιαμάντης τὶς ἀναμνήσεις του στὸ ἐργαστήριον τῆς συνειδήσεως του γιὰ νὰ τὶς ἀνατάμῃ. Φοβᾶται φαίνεται ὅτι τὸ θέλημα τῶν θά χαθῇ, θὰ διαλυθῇ. Θέλει νὰ τὸ κρατήσῃ ὀλόκληρο στὴν ἀδιαπέραστη παρθενικότητά του, στὴ λυρικότητά του. Ὁ Παπαδιαμάντης δὲν εἶναι ψυχολόγος, οὔτε παίρνει κριτικὴ στάσις ἀπέναντι στὸν ἐσωτερικὸ του κόσμο. Ἴσως διότι τὸν ἀγαπᾷ τόσο πολὺ, πού δὲ θέλει νὰ τὸν πειράξῃ, ἴσως διότι δὲ μπορεῖ νὰ κάνῃ ἄλλιως. Γνωρίζει ἀπλῶς τὸν ἑαυτὸ του καθρεφτιζόμενος στὸν ἑαυτὸ του μέσ' ἀπὸ τὸ μαγικὸ καθρέφτη τῶν ἀναμνήσεων του πού ἔγιναν πεζογραφήματα. Γνωρίζει, ἀλήθεια, ἐκεῖ ἕνα Παπαδιαμάντη πού θέλει νὰ παλέψῃ μὲ τὸ ἀχόρταγο θεριὸ πού τὰ καταπίνει ὄλα, τὸ χρόνο, γιὰ νὰ μπορῇ νὰ ὑψώσῃ στὸ «Ποτὲ πιά» τοῦ χρόνου τὴ νικήτρια κραυγὴ: «Ἀκόμα μιὰ φορὰ!» — μέσ' ἀπὸ τὴν Τέχνη...

§ 15. Ἡ γνώσις τοῦ ἀνθρώπου δείχτηκε ὡς τώρα νὰ πηγάζῃ ἀπὸ τὶς διάφορες πηγές, πού πήγαμε νὰ βροῦμε πέρ' ἀπὸ τὴ χώρα τῆς Λογικῆς: ἀπ' ὅ,τι ὁ ἀνθρώπος προβάλλει μπροστὰ του ὅ,τι κρύβει μέσα του, ὅ,τι ἀνακαλεῖ ἀπὸ τὸ παρελθόν.

Καὶ φυσικὰ δὲν πρόκειται παρὰ γιὰ μιὰ γνώσις, πού εἶναι συνολικὴ καὶ ἄμεση, συνθετικὴ, μαντικὴ καὶ διαισθητικὴ, — ἡ ἀφετηρία αὐτῆς τῆς γνώσεως εἶναι ἡ φαντασία, τὸ συναίσθημα, ἡ βούλησις.

Παραδέχομαι λοιπόν, ὅτι ἡ περιοχὴ τῆς νόησεως προσφέρει στοὺς ἀνθρώπους ἕνα μονάχα τρόπο γνώσεως, ἐνῶ πολὺ πλατύτερη καὶ στερεώτερη καὶ ἀρτιώτερη εἶναι ἡ συνάφειά μας μὲ τὸν κόσμον, πού μᾶς προσφέρουν οἱ ἄλλες περιοχές, τῆς φαντασίας, τοῦ συναίσθηματος, τῆς βουλήσεως.

Τί μᾶς μένει γιὰ τὴν κυκλικὴ παρακολούθησι τοῦ θεματός μας; Πέρ' ἀπὸ τὴ

λογική καὶ τὴ διαισθητική (αἰσθητική καὶ συνειρμική) ἀφετηρία τῆς γνώσεως, θὰ ἐξερευνήσουμε τὶς σχέσεις τῆς μὲ δυὸ ἀκόμα δυνατότητες προελεύσεως: τὴν ἀποκρυφὴ γνώση καὶ τὴ μυστικὴ γνώση.

§ 16. Ἀποκρυφὴ γνώση ὀνομάζουν αὐτὴ πού πηγάζει ἀπὸ μέσα, πού ὡς τὰ τώρα δὲν ἔχουν ἐξηγηθῆ τελείως ἐπιστημονικά.

Βλέπουμε τὸν Παπαδιαμάντη νὰ κάνῃ χρῆση τῶν ἀποκρύφων δρόμων γιὰ τὴ συνεννόησιν ἀνάμεσα σὲ δυὸ ψυχές ἢ ἀνάμεσα σὲ ψυχὴ καὶ ἀντικείμενο. Δὲ θ' ἀναφέρουμε ἐδῶ παρὰ ὀλίγα παραδείγματα. Παράδειγμα τηλεπάθειας ἔχουμε στὴ « Φόνισσα ». Παραδείγματα ὀπτασιασμοῦ στὰ διηγήματα « Τὰ δαιμόνια στὸ ρέμα », « Ἡ Μαοῦτα ». Ὑποβολὴ ἀσκεῖται στὸν « Ἀβασκαμὸ τοῦ Ἁγᾶ » (μαζὶ μὲ τὴ βασκανία, γιὰ τὴν ὁποία ἐδῶ δὲν πρόκειται).

§ 17. Μυστικὴ γνώση ὀνομάζουν ἐκείνη, πού πετυχαίνει γνωστικὰ ἀποτελέσματα χωρὶς τὴ βοήθεια τοῦ λογικοῦ καὶ τῆς ἐμπειρίας.

Τὴ μυστικὴ γνώση τὴν ἀνευρίσκουν α) στὴ διαισθητική, τὴν αἰσθητική καὶ συνειρμική, πού ἀνέφερα παραπάνω, β) τὴ γνώση πού θὰ ὀνομάσω ζωική καὶ πού παρουσιάζεται σὰν πίστη, γ) τὴν ἀποκάλυψη τοῦ παρόντος καὶ τὴν προφητεία τοῦ μέλλοντος, γνώσεις πού φωτίζουν μέσ' ἀπὸ μιὰ ξαφνικὴ ἔλλαμψη τοῦ νοῦ, δ) τὴ μαγεία, πού ὅταν ξεπέση σὰ γνωστικὴ ἀξία, παίρνει τὴν ὀνομασία τῆς δεισιδαιμονίας.

Ὁ Παπαδιαμάντης σπέρνει στὰ διηγήματά του τὴ δεισιδαιμονία ἀρκετὰ πυκνά. Περιπτώσεις βασκανίας, φυλαχτά, ξόρκια, ὁμοιώματα, τρόποι πού προκαλεῖται ἢ ἀποκρούεται ὁ ἔρωτας ἢ τὸ κακὸ κλ., ἀναφέρονται. Ὡστόσο, ἡ στάση πού ὁ Παπαδιαμάντης παίρνει ἀπέναντι στὴ δεισιδαιμονία, εἶναι ἀμφίροπη. Ἄλλοτε φαίνεται ὅτι εἰρωνεύεται καὶ οἰκτεῖρει τοὺς ἀπλοϊκοὺς, πού καταφεύγουν σὲ μιὰ ἀφελῆ ἢ διαβολικὴ πίστη, ἄλλοτε πάλι γίνεται φανερόσ ὅτι φοβᾶται αὐτὸ τὸ σκοτεινὸ πρᾶγμα, πού ἐνέχει ἕνα ἀποτέλεσμα ἐπερχόμενο χωρὶς μιὰ λογικὴ αἰτιολογία.

§ 18. Χωρὶς νὰ σταματήσουμε καθόλου στὴν ἀποκαλυπτικὴ καὶ τὴν προφητικὴ γνώση, θὰ περάσουμε στὴ γνώση τῆ ζωική.

Ἡ ἀλαλή καὶ ἀνέκφραστη μὲ λόγια καὶ ὅμως ὑπάρχουσα διαλεκτικὴ αὐτῆς τῆς ἴδιας τῆς ζωῆς μας ἀπὸ τὸ ἴδιο τὸ βάθος τῆς, δημιουργεῖ μιὰ σειρά φαινομένων — ξέχωρα ἀπὸ τὰ λογικὰ μέσα τῆς ἐκδηλώσεώς της — πού δὲν εἶναι παρὰ ἔκφραση αὐτοῦ τοῦ ἴδιου τοῦ ζωικοῦ μας αἰσθήματος στοχαζομένου τὸν ἑαυτό του καὶ ἀντεπεξερχομένου στὶς ἴδιες τὶς συνέπειες τῆς ὑποστάσεώς του.

Καὶ ἀν — πάλι — ἡ ἀμεσώτερη γνώση τοῦ ἀνθρώπου εἶναι ἀπὸ τὸ ἕνα μέρος ὅτι ζῆ, ἀπὸ τ' ἄλλο ὅτι βαδίζει πρὸς τὸν ἑξαφα-

νισμό, πρὸς τὸ τίποτε, τίποτε δὲν εἶναι τόσο ἔκφραστικὸ αὐτοῦ τοῦ μοιραίου γλυστηρήματος πρὸς τὸν ἑξαφανισμό, ὅσο μιὰ χριστιανικὴ λειτουργία.

Ὅλα ἐκεῖ μέσα, γεγονότα, καταστάσεις, ἀντικείμενα, πρόσωπα, δίνουν τὴν ἐντύπωση ὅτι ἔχουμε φύγει ἀπὸ τὸν κόσμον τῶν ἀπτῶν πραγμάτων, ὅτι ἔχουν μετατεθῆ κάπου ἄλλου. Ἐκεῖνα τὰ τυπικὰ καὶ ἀποβαλόντα τὴν ἀτομικὴ ἔκφραση ἱερὰ πρόσωπα, ἐκείνη ἢ ἀχλὴ ὅπου μέσα κινούνται τὰ πάντα, ἐκεῖνο τὸ φέγγος πού ἀντιστίζει τὴν ἀχλὴ καὶ δημιουργεῖ τὴν ἐντύπωση, ὅτι ἔχουμε μετατεθῆ σ' ἕναν ὑπερχῶρο, ὅπου κινούνται οἱ φτερωτὲς μορφές τῶν ἀγγέλων, οἱ φωτοστεφανωμένες μορφές, ἐκεῖνα τὰ ἀκίνητα πρόσωπα τῶν ἁγίων, οἱ δράκοι οἱ φολιδωτοί, ἐκεῖνο πρὸ παντός τὸ ἑξαντλητικὸ ναναῖ καὶ τερερέμ, τὸ τόσο ὑποβλητικὸ γιὰ τὴν αἴσθησιν αὐτῆς τῆς μετατοπίσεως, οἱ ψαλμωδίες, οἱ ἀνατεινόμενες καὶ κραδαινόμενες καὶ ἄλλοτε ἑλαφρὰ προσγειούμενες φωνές τῶν ἱερῶν λειτουργῶν, ὅλα αὐτὰ χωριστὰ καὶ ὅλα αὐτὰ μαζὶ εἶναι στοιχεῖα ἐφευρημένα ἀπὸ τὴν ἀνάγκη τοῦ ἀνθρώπου νὰ μετατοπισθῆ πρὸς ἕναν ἄλλο χῶρο, νὰ ἐπικοινωνήσῃ μὲ τὸ ἔκτος χῶρου καὶ χρόνου θρησκευτικὸ τοπίο, τὸ χῶρο τοῦ Ἱεροῦ, ὅπου δὲν ὑπάρχει τίποτε ἀπὸ τὸ ἀνθρώπινο, ὅπου μιὰ φωνὴ θ' ἀκούεται, ἢ φωνὴ τῆς ἀγάπης, πού τὴν κηρύσσει βαρὺς καὶ ὑποβλητικὸς ὁ ἱεροκήρυκας, τῆς ἀγάπης πού ὁδηγεῖ στὴ γαλήνη τῶν παθῶν, στὴ μακαριότητα, τὴ Λήθη.

Ὁλος, τώρα, ἐκεῖνος ὁ ἱερός χῶρος, ὅλη ἐκείνη ἢ ἱερὴ πράξη δὲν εἶναι ἄλλο, παρὰ ἕνας αἰσθητὸς ἀντίλαλος τοῦ ἀλάλου αἰσθήματος τῆς ζωῆς, τὸ ὁποῖο σὰ μέσ' ἀπὸ κάποια εἰκονικὴ προβολὴ προγεύεται καὶ ἀνασταίνει μπροστὰ του τὸ αἶσθημα τῆς ματαιότητος, τῆς μηδαμινότητος, τοῦ Μηδενός, αὐτὸ ἀκριβῶς πού θέλει νὰ ἀποφύγῃ, αὐτὸ ἀκριβῶς ἀπὸ τὸ ὁποῖο θέλει νὰ λυτρωθῆ. Ἡ λειτουργία εἶναι μιὰ πρόγευση τοῦ πέραν τοῦ ἀνθρώπινου, ἀλλὰ προπάντων τοῦ μετὰ τὸν ἄνθρωπο. Τίποτε ἰσχυρότερο, ἐντυπωτικώτερο δὲν ἔπλασε ὁ ἄνθρωπος ἀπὸ τὴ λειτουργία, πού τοῦ δίνει τὴ δυνατότητα μὲ τὴ δυνατὰ ὑποβλητικὴ σύνθεσή της νὰ προγευθῆ τὴν ἀπώλεια τοῦ ἀτομικοῦ ἑαυτοῦ του μέσα σὲ μιὰ κατάσταση ἔκτος χρόνου καὶ χῶρου, νὰ σβῆσῃ ἀτομικῶς, νὰ πεθάνῃ, δηλαδὴ νὰ μεταπηδήσῃ στὸ μηδέν.

Ἡ λειτουργία εἶναι ὁ προτιμώμενος χῶρος, τὸ καταφύγιο, ἢ φωλιά, ὅπου ἡ ψυχὴ τοῦ Παπαδιαμάντη καταφεύγει διψώντας νὰ λησμονήσῃ ὅτι ζῆ.

§ 19. Ἡ ἴδια ζωικὴ αἴσθησις μᾶς συνδέει μὲ τὸ Θεό.

Ὑπάρχει στὸν ἄνθρωπο ἕνα δέος ἀπὸ τὴ μόνωση, ὅπως καὶ ἕνα δέος ἀπὸ τὸ θάνατο ἢ ἑξαφανισμό. Ὅ,τι μᾶς λυτρώνει ἀπ'

αὐτὸ τὸ ζωικὸ δέος, εἶναι ὁ Θεός. Ὅποιος πιστεύη στὸ Θεὸ «κάν ἀποθάνη, ζήσεται». Στὴν πλησμονὴ τοῦ ζωικοῦ μας δέους ἐμφανίζεται ὁ Θεός.

Ὁ Θεὸς μᾶς λυτρώνει ἀπὸ τὴν ὀδύνη καὶ τὴν ἐνοχὴ τῆς ὑπάρξεως, ἀπὸ τὸ προπατορικὸ, τὸ ὑπαρξιακὸ ἀμάρτημα, διότι αὐτὸς εἶναι ἡ χάρη, μέσα στὸ ἀσπιλο φῶς τῆς ὁποίας διαλύεται κάθε ὀδύνη καὶ ἐνοχὴ καὶ ἀμάρτημα.

Ὁ Θεὸς μᾶς γλυτώνει ἀπὸ τὴν ὀδύνη τὴν ζωῆς, διότι αὐτὸς εἶναι ἡ παρηγοριά. Στὸ τέρμα κάθε ζωικῆς ὀδύνης καὶ ἀγχους εἶναι ὁ Θεός.

Ὁ Θεὸς εἶναι ἡ συνέχεια καὶ ἀντιμετώπιση τοῦ ζωικοῦ μας αἰσθήματος. Δὲν τὸν ἀνακαλύπτει ὁ Λόγος, ἀλλὰ ἡ ἀνάγκη καὶ ὁ χαρακτήρας τῆς ζωῆς μας.

§ 20. Ἀνάμεσα στὴ ζωικὴ μας ἀνάγκη καὶ στὸ Θεὸ κεῖται ἡ Πίστη.

Ἄλλὰ τί εἶναι Πίστη; Ἡ ἀγωνία μπροστὰ στὸ τριγυρινὸ κενὸ καὶ στὸ μεταθανάτιο. Αὐτὴ ἡ ἴδια ἀνασταίνει μπροστὰ μας τὴν Κόλαση καὶ τὸν Παράδεισο, ὅπου συνεχίζουμε τὴ ζωὴ μας. Αὐτὴ ἡ ἴδια ἡ ἀγωνία τοῦ ἀνθρώπου γεμίζει τὸ κενὸ τοῦ ἀνθρώπου, πού ριπτάζεται μέσα στὴ μοναξιά του. Μέσ' ἀπὸ τὴ μοναξιά του ὁ ἄνθρωπος, περιδεὴς, πρωτακούει τὴ φωνὴ τοῦ Θεοῦ καὶ τρομάζει:

Τῆς φωνῆς σου ἤκουσα, Κύριε καὶ ἐφοβήθην.

Ὁ ἄνθρωπος βλέπει γύρω του. Ἡ πρώτη ἐντύπωση, ἴλιγγος. Ὅλα εἶναι μονωμένα, ἀσυνάρτητα, ἀσύνδετα. Θ' ἀρχίσουν ἴσως νὰ διαλύονται γύρω καὶ πάνω ἀπὸ τὸ κεφάλι του. Ἄλλὰ ἔρχεται ὁ ἡσυχασμός. Δὲν εἶναι ἔτσι. Ὑπάρχει κάτι πού συγκρατεῖ καὶ ἐμποδίζει τὴ διάλυση. Κάτι πού συνέχει τὸ Σύμπαν. Κάτι πού δὲν ἀφήνει ν' ἀφηνιάσουν οἱ κόσμοι καὶ νὰ τρελλαθοῦν τὰ πράγματα. Ὁ ἄνθρωπος δὲν εἶναι ἔξω ἀπ' ὅλα καὶ τίποτε δὲν εἶναι μόνο του. Εἶναι ὅλα μαζί. Αὐτὸ τὸ « ὅλα μαζί » εἶναι ὁ Θεός. Αὐτὸς μᾶς ἡσυχάζει, Αὐτὸς ἡσυχάζει τὸν κόσμο ἀπὸ τὴ μόνωση.

Ἡ ἀγωνία τινάζει τὸν ἄνθρωπο, ἀλλὰ ἡ ἀγωνία ἐπίσης σώζει. Ἡ ἀγωνία εἶναι ἡ πίστη. Ἡ πίστη ἀνακαλύπτει τὸ Θεό.

Ὁ Θεὸς μᾶς λυτρώνει ἀπὸ τὸ δέος τῆς μονώσεως. Ὁ Θεὸς μᾶς λυτρώνει ἐπίσης ἀπὸ τὴν ὀδύνη καὶ τὴν ἐνοχὴ τῆς ὑπάρξεως. Πᾶσα ὀδύνη, πᾶσα ἐνοχὴ παύει, ὅταν ὁ Θεός ἔλθῃ νὰ κατοικήσῃ μέσα μας.

Αὐτὴ ἡ ἐνοχὴ ἐναγώνια ὀδύνη γιὰ τὴν ὁποία μιλοῦμε τώρα, αὐτὴ ἡ ἀγωνία (καὶ τὸ δέος) τῆς μονώσεως, γιὰ τὴν ὁποία μιλήσαμε παραπάνω, εἶναι ἡ Πίστη.

Ἡ πίστη εἶναι τὸ ἐναγώνιο αἰσθημα, πού συνδέει τὸ ζωικὸ μας αἰσθημα μετὰ τὸ Θεό. Μὲ μιὰ ἐναγώνια πίστη ὁ Παπαδιαμάντης κάθε φορὰ ἀνακαλύπτει τὸ Θεό. Τὸ Θεό, δηλαδὴ τὸ λυτρωτικὸ ἀντιζύγισμα τῆς ἀγω-

νίας τῆς ὑπάρξεως. Ὁ Θεός ὑπάρχει γιὰ τὸν Παπαδιαμάντη, διότι ὁ Θεός ἀνακουφίζει, λυτρώνει, παρηγορεῖ.

§ 21. Ἀλλὰ ὡς ἐδῶ ἡ ὑπαρξὴ τοῦ Θεοῦ, πού θεμελιώνεται μετὰ τὴν πίστη, εἶναι κάτι πού βγαίνει ἀπὸ τὴ συνέχιση καὶ τὴ συμπλήρωση τοῦ ἀνθρώπινου Λόγου, ὁ ὁποῖος ἀδυνατεῖ νὰ φτάσῃ ἐκεῖ πού ἡ πίστη φτάνει ὡς γνωστικὴ δύναμη. Ὡστόσο εἶναι αὐτὸς μόνο ὁ Θεός;

Ὁ Θεός βρίσκεται μόνο στὴν προέκταση τοῦ ἀνθρώπινου λόγου μετὰ τὴν πίστη ἢ εἶναι κάτι, πού ὑποτάσσει καὶ παραμερίζει τὸν ἀνθρώπινον Λόγο; Ἄν ὁ Θεός εἶναι ὁ ποιῶν θαύματα, τότε ἐδῶ κύρος δὲν ἔχει πιά ἡ λογικὴ. Εἶναι δυνατὸ τὸ θαῦμα τῆς ἀναστάσεως ἑνὸς νεκροῦ; Εἶναι δυνατὴ ἡ ἀνακατάφαση τῆς ὑπάρξεως; Ἀναστήθηκε λοιπὸν ἡ γυναίκα τοῦ Ἰαείρου; Τότε πιά εἴμαστε κάπου ἄλλου, ἐκεῖ πού δὲν ὑπάρχει προέκταση τῆς ἀνθρώπινης λογικῆς μετὰ τὴν πίστη, ἀλλὰ: μετὰ τὸ ξανάδομα τῆς ζωῆς, μετὰ τὴν ἀνακατάφαση τῆς ὑπάρξεως, εἴμαστε στὸ χῶρο, πού ὑπερβαίνει τὴ λογικὴ εἴμαστε στὸ χῶρο τοῦ θαύματος. Ὑπερβαίνοντας τὴ λογικὴ μετὰ τὴν πίστη, ἀνακαλύψαμε τὸ θαῦμα. Θαῦμα εἶναι αὐτὸς ὁ ἴδιος ὁ Θεός φανερόντως. Κάθε φανέρωση τοῦ Θεοῦ εἶναι θαῦμα. Θαῦμα εἶναι ἡ δημιουργία, ἡ γέννηση τῶν πραγμάτων ἀπὸ τὸ μηδέν, ἡ πρωτογέννηση. Μὰ ἐκεῖνος πού στάθηκε ἱκανὸς νὰ δώσῃ τὴν πρώτη ζωὴ, αὐτὸς ὁ ἴδιος εἶναι ἱκανὸς νὰ ξαναδώσῃ τὴ ζωὴ. Δὲν εἶναι δυνατὸ νὰ πιστεύῃ κανεὶς στὴ δημιουργία καὶ νὰ μὴν πιστεύῃ στὸ θαῦμα, πού ξαναδίνει τὴ ζωὴ.

§ 21. Ἀλλὰ πῶς γνωρίζει τὸ Θεὸ ὁ Παπαδιαμάντης; Δὲν τὸν συνέλαβε μέσα στοὺς πνευματικούς ὀραματισμούς του, οἱ νοητικὲς του ἀναζητήσεις δὲν τὸν κέρδισαν ὡς ὑπέρτατη ἀλήθεια.

Ὁ Θεός τοῦ Παπαδιαμάντη δὲν εἶναι ἡ ἀθέατη μέσα στὴν παγερὴ καὶ ἀπόκοσμη λαμπερότητά της ὑπεραξία, ἀλλὰ εἶναι ὁ Θεός ἡμῶν. Ὁ Θεός τῶν ἀνθρώπων καὶ γιὰ τοὺς ἀνθρώπους, αὐτὸς πού δὲ μᾶς ἀφήνει στὸ ριπτασμὸ τῆς ἀγωνίας, ὅταν τὸν προσκαλοῦμε πού δὲν ἀφήνει τὴ φωνὴ μας νὰ βοᾷ στὸ κενὸ ἀναπάντητη, σπαρακτικὴ, φωνὴ βοῶντος ἐν τῇ ἐρήμῳ, ἀλλὰ κατεβαίνει κοντὰ μας, ἐκεῖ σὲ κάποιο λησμονημένο ἐρημοκλῆσι, καὶ μᾶς ἀπαντᾷ χωρὶς λόγια, μᾶς ἀπαντᾷ ἀπ' εὐθείας στὸ εἶναι μας, πού τὸ περιχύνει μ' ἓνα θάλπος ἀνεκκλάλητης ἀνακούφισης καὶ φτεροφόρας ἐλευθερίας.

Ὁ Θεός τοῦ Παπαδιαμάντη δὲ βρίσκεται οὔτε στὴν περιοχὴ τοῦ θαύματος, πού ἀκριβῶς, σὰν ἄρνηση τοῦ κατὰ Λόγον, ξεπερνᾷ τὸ Λόγο. Ἄν τὸ θαῦμα καθορίζεται σὰ δυνατότητα τῆς ἐπαναλήψεως, τῆς ἀνακαταφάσεως, τοῦ δυνατοῦ μέσ' ἀπὸ τὸ ἀδύνατο, τῆς ἀνακαταφάσεως τῆς ζωῆς μέσ' ἀπὸ τὸ θάνατο, ὁ Θεός τοῦ θαῦ-

τος, πού δύναται τὸ ἀδύνατο, εἶναι ἡ πνευματικὴ ὑπέρβαση τοῦ Λογικοῦ καὶ τοῦ Φυσικοῦ. Αὐτὸς ἀνακαταφάσκει τὴν εὐτυχία μας. Ἐνῶ ὁ θεὸς τοῦ Παπαδιαμάντη δὲν εἶναι αὐτὸς ὁ ἀγνοητὴς τῆς λογικῆς τάξης καὶ ἀναγκαιότητος, δὲν εἶναι αὐτὸς πού κάνει τὰ γραμμένα ἀγραφα, πού ξαναδίνει στὸν Ἰώβ τὴ χαμένη εὐτυχία καὶ στὴ γυναῖκα τοῦ Ἰαείρου τὴ ζωὴ, ἀλλὰ εἶναι αὐτὸς, πού δταν, συμμαζεμένοι μέσα στὴ ριγηλὴ ἀγωνία μας, θὰ ἐπικαλεσθοῦμε τὸ ὄνομά του, θὰ ρθῆ μέσ' ἀπὸ τὴ ζωγραφισμένη σιωπὴ τῶν ἁγίων καὶ τῶν εἰκόνων, μέσ' ἀπὸ τὰ ψάλλοντα φύλλα τῶν ἱερῶν κειμένων, ἀνάμεσα στὸ μύρο τοῦ λιβανιοῦ, πού σκορπιέται σὰν κύμα ἀνάερο καὶ ἀλλεπάλληλο, καὶ στὸ ἀντίκυμα τῆς ὑποκλινομένης κάθε φορὰ ψυχῆς μας, θὰ ρθῆ νὰ μᾶς δώσῃ τὴν αἴσθησιν ὅτι κάτι πάει νὰ λυώσῃ μέσα μας, κάποιο βᾶρος πάει νὰ πετάξῃ, ὅτι ξαφηνόμαστε μέσα σὲ μιὰν ἀτμόσφαιρα ἀνέσσεως, ὅτι λικνιζόμαστε, ὅτι κάποιος μᾶς νανουρίζει καὶ μᾶς κάνει νὰ ξεχνοῦμε.

Μέσα στὸ παπαδιαμαντικὸ ξωκλήσι δὲν ξανακερδίζουμε τὴν εὐτυχία μας. Λησμονοῦμε μονάχα, ἢ καλύτερα, πᾶμε νὰ λησμονήσουμε. Ἡ ἀγωνία μας στὸ βάθος παραμένει ἀγωνία ἢ ὀδύνη, ὀδύ-

νη. Καὶ μόνο κάτι γιὰ κάποιον καιρὸ ἄλλαξε μέσα μας, στὴ θλίψη μας ἀποκρίθηκε μιὰ γλυκεῖα παρηγοριά, ἓνα νανούρισμα, θεία μειλίχια φωνή, πού μᾶς βαυκαλίζει ἀνάμεσα στὴν αἴσθησιν τῆς ζωῆς καὶ τοῦ θανάτου, σὲ μιὰ μέση κατάστασιν, ὅπου γλυτώσαμε κάτι χωρὶς νὰ κερδίσουμε κάτι νέο, σὲ μιὰ γαλήνη πού δὲν εἶναι εὐτυχίας ἀνακατάφασιν, σὲ μιὰ λύτρωσιν χωρὶς σωτηρία. Αὐτὸ τὸ νόημα ἔχει ὁ θεὸς τοῦ Παπαδιαμάντη: Εἶναι ἡ ἀνταπόκρισιν στὸ ἀνθρώπινο παράπονο, στὸν ἀνθρώπινο καημὸ χᾶδι θεϊκό, νανούρισμα.

Παραφράζοντας ἓναν ψαλμὸ τοῦ Δαυὶδ, ἰδοὺ πῶς τραγουδάει ὁ ἴδιος τὸ Θεό του :

Καὶ πάλι κίνησα νάρθῶ, Χριστέ μου, στὴν ἀλλή σου, νὰ σκύψω τὰ κατώφλια σου τὰ τρισαγαπημένα, ὅπου μὲ μόχθο ἀχόρταγο τὸ τραγουδάει ἡ ψυχὴ μου.

Ἡ σάρκα μου ἀναγάλιασε σιμά σου κι' ἡ καρδιά μου. Τὸ χελιδόνι ἤρρε φωλιά καὶ τὸ τρυγόνι σκέπη, νὰ βάλουν τὰ πουλάκια τους τὰ δόλια νὰ πλαγιιάσουν, στὸν ἱερὸ σου τὸ βωμό, ἀθάνατε Χριστέ μου !

Κάλλιο μιὰ μέρα στὴ δική σ' αὐλή, παρά χιλιάδες. Στὸν Ἰσκιό θς εἶμαι τοῦ ναοῦ σὰν παραπεταμένος καλλίτερα, παρά νὰ ζῶ σ' ἀμαρτωλῶν λημέρια.

ΠΕΤΡΟΣ Σ. ΣΠΑΝΔΩΝΙΔΗΣ

SVETISLAV STEFANOVIC

ΔΟΝ ΚΙΧΩΤΗΣ

Ἐφευγες πάντα μὲ τὸ μέτωπο ὑψωμένο
τὸν κόσμον τῶν ὀνείρων σου νὰ κατακτήσης,
μὰ ἐκεῖ πού γίγαντες θαροῦσες νὰ νικήσης,
σὲ χλεύαζε ἡ πραγματικότης νικημένο.

Τῆς Μάγκης εὐγενέστατέ μου ἱππότη,
ὁ πόνος σου βαθὺς καὶ ἡ μοῖρα σκοτεινὴ σου !
Μὰ εἶχες μεγάλη μιὰ εὐτυχία σου, ὅτι
τοῦ Σάντσου τοῦ ἀγαθοῦ ὁ ἀφέντης ἦσουν.

Τὸν ὀρθολογισμὸ βραχνά σου δὲν ἐγνώρισες,
τῆς λογικῆς τὴν τυραννία καὶ τὴ φρίκη.
Γενναῖα, μὲ πίστη πάντοτε, προχώρησες.

Κ' εἶσ' ἐνδοξός, γιατί σ' ὄλους τοὺς τόπους,
μὲ τῶν ἀνεμομύλων σου τὴ νίκη,
ζωγράφισες τὴ μοῖρα στοὺς ἀνθρώπους.

Μεταφρ. ΑΙΜΙΛΙΑ ΣΤΕΦ. ΔΑΦΝΗ